

LANDSKAP OCH PLATS SOM MENTALA KONSTRUKTIONER

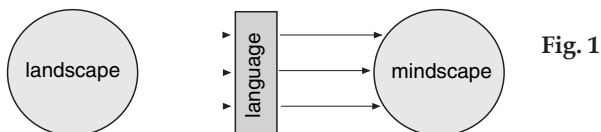
Stefan Brink

Under senaste decenniet och under stark påverkan från anglosaxisk forskning har studiet av landskap kommit att bli starkt förknippat med landskap som det individuellt upplevda, landskap som subjektivt sceneri. Mot detta kan ställas en drygt sekellång forskning om landskap (och bebyggelse) i Norden, som långt fram i tiden var starkt lierad med framförallt tysk agrarhistorisk forskning. En spänning finns således inom landskapsforskningen av idag. En målsättning med mina landskapsstudier under drygt 10 år har varit att försöka överbrygga detta Ginnungagap, på så sätt att med utgångspunkt i en traditionell nordisk landskaps- och bebyggelsehistorisk forskningsinriktning berika denna med de nya impulser som kommit från anglosaxiskt håll, och därvid särskilt att försöka läsa det oläsbara i landskapet, dvs. att söka mentala, mytologiska och symboliska aspekter vid en rekonstruktion av landskap (exv. Brink 2001).

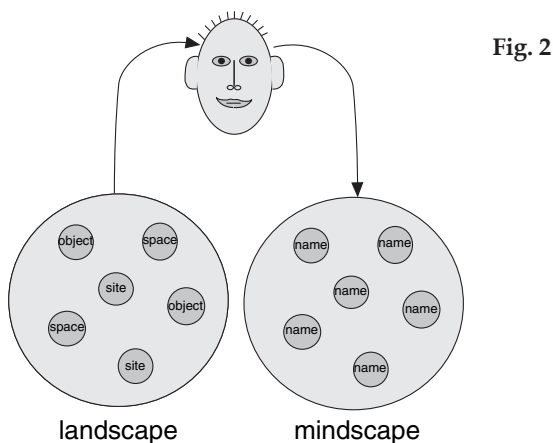
I postprocessualismens kölvatten är det inte landskapet *per se* som hamnat i fokus, dvs. det landskap som vi kan eller har kunnat «läsa» utifrån de fysiska lämningarna. Istället lockas man att utläsa det som inte är skådbart, nämligen mentala och symboliska strukturer i detta rum. Landskapet betraktas i sann postmodernistisk anda som en *text* med en såväl deskriptivt fysisk som perceptivt metafysisk dimension. Termerna *kontext* och *kontextualisering* har kommit att bli sådana veritabla honnörsord, att deras frekvens i vissa sentida arbeten når rent bedövande nivåer. Bortsett från excesserna är dock detta en mycket spännande trend.

Självklart är perception av ett landskap något subjektivt och individuellt. Man väljer objekt och organiserar «sitt» landskap på olika sätt; olika företeelser lyfts fram och formar individens bild. Detta subjektivt upplevda landskap kan också «förstås» kommuniceras till medmänniskor, som vanligtvis i princip har samma eller likartade fixpunkter och orienteringsobjekt

att relatera till. Det medium som denna kommunikation sker med är förstås språket. En term man idag ofta ser komma till användning är *mindscap*, vilket avser just det subjektivt, individuellt upplevda landskapet hos en betraktare. Med andra ord kan man beskriva detta så att vi har ett förhållande mellan ett fysiskt *landscape* och ett individuellt *mindscap*, där språket kommer att bli det filter eller «interface» som knyter dessa samman (fig. 1). Med andra ord blir språket en nyckel för att komma åt detta *mindscap*.

För att vi skall kunna röra oss i ett rum och för att kunna verka socialt i ett rum är vi tvungna att skapa geografiska fixpunkter som vi kan relatera till, dvs. vi behöver *namn* för att kunna orientera oss och att i synnerhet kunna orientera andra. Det är med framförallt namnens hjälp vi således kan börja att rekonstruera *mindscap* och att påbörja en rekonstruktion av ett mentalt landskap (fig. 2). Den andra metoden är att via antropologiska paralleller tolka företeelser symboliskt.

Som bekant är det inte helt lätt att rekonstruera den förhistoriska fysiska verkligheten utifrån våra arkeologiska lämningar och artefakter. Under tidigare decennier av vårt sekel bedrevs en kulturhistorisk rekonstruktion av vårt samhälle och landskap med varierande framgång i Norden, särskilt med hjälp av fornnordiska texter som bredvidmaterial för att belysa arkeologiska hypoteser och för att hämta kunskap ur. Under 1960- och 70-talen fick vi en injektion av ekonomisk-ekologisk kunskap som parad med en naturvetenskaplig orientering av ämnet arkeologi resulterade i en fördjupad

ekonomisk, produktionsmässig och ekologisk rekonstruktion av det fysiska landskapet, gärna inom ramen för en systemteoretisk processualism.

Ofta tenderade dock den kulturhistoriska rekonstruktionen att slå över i en «biblisk arkeologi», där de arkeologiska källorna kom att användas för att bekräfta ohistoriska, litterära texter, medan den naturvetenskapliga inriktningen – *New Archaeology* – ofta fastnade i matematiska, systemteoretiska modeller, utan kontakt med verkligheten och omöjliga att applicera i ett reellt landskap. Alla inser då att projektet att rekonstruera ett härmed samhörigt mentalt, symboliskt landskap blir än mer problematiskt. Mentala motsvarigheter till de fysiska fornlämningarna i landskapet är som bekant inte så lätta att identifiera, än mindre att förstå. Hur har man då gått till väga?

Om man skall uppfatta ett visst landskap som en *text*, hamnar man raskt i en situation där man tvingas att arbeta med de i «texten» förekommande objektens vad vi skulle kunna kalla för *grammatik* och *semantik*. Mellan de naturgivna och de av människan skapade och i landskapet introducerade storheterna råder ett reciprokt förhållande, som antingen uppenbart kan förstås eller mera subtilt endast anas. Denna reciprocitet och den interpretation som kräver en kontextuell förståelse ger nödvändigtvis upphov till kunskaper om den «*syntax*» som måste till för att rätt kunna «läsa» ett landskap. För att göra denna «läsning» begriplig, är man dessutom tvungen att dels ha en viss förförståelse av själva landskapet, dels vissa analysredskap – således en *grammatik*, dvs. ett «regelverk» – så att man kan erhålla en meningsfull «läsning». På detta sätt är det ganska fruktbart att jämföra en text med ett landskap – det behövs nycklar för läsning och tolkning. Landskapsobjekten, som är stumma, kan man i och för sig beskriva. Men om man har högre ambitioner än så, nämligen att försöka förstå dessa, att tolka dem och att i dem inläsa betydelser, måste man, då skriftligt källmaterial i princip saknas, tillgripa *analogier*. Med andra ord är det helt nödvändigt att genom komparationer med andra *relevanta* och bättre kända landskap och samhällen finna strukturella drag, som skulle kunna vara applicerbara och användningsbara som tolkningsredskap även i vårt studium av ett äldre landskap.

Vid sidan av *landskap* har på senare tid ett annat bregrepp kommit att få status som nytt trendord, nämligen *plats*. Båda är naturligtvis inlånade till det svenska vetenskapliga språket från anglosaxiskt vetenskapligt språkbruk: *landscape* och *place*. Så som dessa termer kommit att nyttjas – nästan alltid på ett ofreflekterat sätt, där man överför anglosaxisk semantik vilken knyts till de svenska orden – finns det enligt min mening anledning att diskutera termbruket.

LANDSKAP OCH PLATS

Som framhållits ovan, har få termer och begrepp fått sådan genomslagskraft som ordet *landskap* under de senaste 20 åren. Ordet har fungerat som såväl

schibbolet, för att känna och visa delaktighet i en «viktig» nyorientering inom humaniora, som rubrikord och pengabörsöppnare i anslagsansökningar.

Landskapsforskning är ett studium av rum, där människor rört sig och verkat i. Med en sådan basal innebörd av begreppet kan man konstatera att inget nytt egentligen finns under solen; slik forskning har ju hundraåriga traditioner. Det nya är att andra teoretiska ramar givits det rumsliga studiet och – till viss del – nya källor börjat penetreras. I mångt måste man dock konstatera att den rumsliga analysen getts en ny fjäderskrud, i form av nya termer och begrepp; själva innanmätet av hönan är detsamma.

Rumsliga undersökningar kallades ofta *bebyggelsehistoria* under 1900-talets förra hälft. Under särskilt 1960- och 70-talen, inom ramen för nyorienteringen *New Archaeology* och *New Geography*, förekom forskningen ofta under den anglosaxiska benämningen *spatial analysis*, med nyckelord som *space* och *site* i systemteoretiska, processuella modeller. I den postprocessuella (och delvis postmodernistiska) trend som följt, har under stark påverkan från särskilt engelskt håll (läs Cambridge) nya rumsliga analyser fått genomslag, där man vänt sig mot de fyrkantiga hårddatamodeller man arbetade med tidigare, varvid man försökt att «läsa» in mjuka värden i rummet, i form av mentala och symboliska aspekter i landskap.

Samtidigt med att vi började påverkas av den anglosaxiska nya landskapsforskningen, smög sig också den anglosaxiska betydelsen av *landskap* in i vårt vetenskapliga språk, såsom något estetiskt betraktat utsnitt av verkligheten, ett upplevt rum.¹ Engelskans *landscape* är ett tämligen ungt lån från holländskan omkring 1700, som en konstnärsterm inom landskapsmåleriet.² I det engelska *landscape* finns alltså per definition ett semantiskt innehåll av 'något sett, upplevt; ett utsnitt (panorama, vy) av ett stycke verklighet, vanligtvis ett natursceneri'. Den svenska termen *landskap* torde av allt att döma vara ett tidigt lån från lågtyskan (Olson 1916:529; Nielsen 1976:223), någon gång vid mitten av medeltiden. Dess semantiska innehåll från början och fram till idag är (enl. SAOB):

- a) 'landområde betraktat såsom ett territorium eller geografisk enhet'; jfr «j allom thännom forsagdhom häradhom oc landschapom» (1377), och «Gack vthur titt landzskap och frå thina släckt...» (NT 1526),
- b) en administrativ-territoriell enhet, såsom exv. Hälsingland, Halland, Närke,
- c) 'konstnärlig framställning av landskapsvy; betraktat landområde, panorama' – (sannolikt) en senare uppkommen betydelse

1 Man skulle också kunna påstå att den estetiska, konstnärliga betydelsekomponent, som funnits för det svenska ordet *landskap*, kom att ta överhanden och slå ut en äldre, fysisk betydelse (se strax nedan).

2 Om introduktionen av ordet *landscape* som konstterm i engelskan, se exv. Olwig 1996.

(genom påverkan från engelskan/holländskan?); så redan 1585, jfr «Stora Taflor om landskapper» (1676).

Möjligen har man att överväga – även om det förefaller mindre troligt – att *landskap* är ett ord som funnits redan i fornspråken i Norden, och således inte är ett lågtyskt lån. Några spår efter detta ord i runsvenska, rundanska eller fornvästnordiska finns dock veterligt ej, varför lånehypotesen förefaller rimligast.

För hypotesen om ett medeltida lån av ordet *landskap* talar också det förhållandet att vi i fornnordiskan ägt (minst) ett ord som fungerat i det semantiska fält, som *landskap* senare kommer att vistas i, nämligen ordet *land* (i exv. *Hälsingland*, *Arland*, *Småland*, *Aspeland*), kanske också *härad* (avseende s.k. bygdehärad, som exv. *Funbohärad*, och inte distriktet härad) liksom *bygd*. Man kan alltså konstatera att ordet *land* tidigare fungerat som territoriell beteckning på det slags rum som ordet *landskap* under senmedeltid och fram i modern tid har kommit att avse.

Ur vetenskaplig synpunkt blir det olyckligt att reservera termen *landskap* för en av de uppvisade betydelser termen har, dessutom den yngsta av dessa. Och det att i senare års forskning enkom den anglosaxiska betydelsen fått hemul, leder till vetenskaplig utarmning av rumsliga analyser, då man inte kommer att beakta och ta till sig resultaten från tidigare «landskapsforskning» i Norden. Man blir så fångad av de nya vindar som blåst västerifrån, att man då kastar ut barnet med badvattnet.

På samma sätt som i fallet med termen och begreppet *landskap* har termen och begreppet *plats*, under trycket från anglosaxisk forsknings nyttjande av *place* som teoretiskt redskap i rumsliga analyser, snabbt vunnit insteg i den svenska landskapsforskningen. Idag torde *place* och *plats* vara de «trendigaste» termerna i branschen, att döma av projektansökningar, CD-uppsatser och färskas doktorsavhandlingar. På samma sätt som i fallet *landskap* är även den vetenskapliga termen *plats* problematisk, såsom den kommit att användas. Det förefaller tvingande att problem uppstår då man brukar sig av ett av vårt språks universalier, ett av de mera frekventa orden i svenskan, men väljer att ge ordet en stipulativ, specifikt vetenskaplig betydelse 'rumslig lokal, som är meningsbärande (på något sätt)'. Ordet *plats* i vårt svenska språk kan naturligtvis avse vilken plats som helst som kan utpekas; om samma förutsättningar rådde för den vetenskapliga termen, vore den som sådan betydelselös och ointressant, urvattnad till obrukbarhet.

För att exemplifiera problemet: en klassiker från Oxford talade på ett seminarium i Uppsala hösten 2002 om monumentalitet och landskap i Rom under kejsartid. Genom monument och byggnader, placerade i landskapet på ett «ideologiskt» sätt, framhölls det, skapades Rom. «Before Rome became a place...» fortsatte så föredragshållaren, varvid vi svenska åhörare i

våra huvuden raskt översatte: «Innan Rom blev en plats...», vilket naturligtvis blir en omöjlig utsaga. Uppenbarligen ligger i engelska *place* en betydelse att naturlokalen störts, bearbetats och omformats av människan varvid en «plats» har uppstått – eller något i den vägen. På svenska är detta en omöjlighet. Platsen för det som sedermera blev Rom var naturligtvis en «plats» redan före det att Rom anläggs, platsen för Rom.

Det svenska ordet *plats* äger en helt allmänt punktuell betydelse. Ordet, som är ett under medeltiden inlånat ord från lågtyskan (*plâtse* f., *plas* m.), har ingen som helst semantisk konnotation *'av människa bearbetad, påverkad lokal', utan en *plats* kan vara en orörd naturlokal likaväl som en åker eller by, vilket framgår av den uppsjö av betydelser som angetts i SAOB, där en grundbetydelse är 'om (mindre) område (eller punkt) på jordytan'. Denna allmängiltiga betydelse finns med redan från början, vilket framgår av följande tidiga nedslag: «stoodh på en platz j marken» (NT 1526), «Stocholms stadt är icke på alle platzer så befestet ock forwaret szom thet siig borde» (Gustav I:s reg. 1538), «Vpå samma plas [på handen] ther som förbenemde plåstr legghat haffuer» (1578) (SAOB). En «plats» kan alltså och kunde alltså vara en plats på marken, en plats i staden, en plats på handen osv., betydelser som inte direkt borde inbjuda till rubriksättningar som *Platsens historia*, *Platsens metafori* osv. vid närmare eftertanke.

Annat är förhållandet med våra grannländers direkta synonymer till svenskans *plats*, nämligen danskans och norskans *sted*, *stad*. I detta ord ligger nämligen en betydelse av att det är 'något som står, något som uppförts på platsen, någon som «står», dvs. vistas, bor, håller till på en plats', en följd av att ordet är en bildning till vårt verb *stå*; jfr *stad* (fsv. *staper* m.) i exv. *gödselstad* 'ställe där man har gödsel' eller **stöd* (< **staðjō* f.) 'landningsplats för båtar'. I detta fall finns således människa eller mänsklig hand med i bilden, varför ordet *sted*, *stad* utmärkt blir en synonym till det sätt som *place* nyttjas i engelskan.

Det filologiskt-filosofiska problemet är följande: Inom rumslig forskning är det – naturligtvis – av vikt att kunna identifiera och isolera punktuella företeelser i landskapet, vilka skulle kunna kallas *platser* – till skillnad från mera areella storheter, som följaktligen kan kallas *rum* e.d. Att i den språkförbistring som råder inom landskapsforskningen även tämligen stora rum getts beteckningen *plats* i vissa sammanhang är förstås olyckligt. Dessa «platser», som man identifierat, är bärare av en information (i annat fall skulle man aldrig identifierat den som en plats *per se*). Denna «plats» kan äga ett semantiskt innehåll som är biologiskt, geologiskt, ekonomiskt, historiskt e.d. Med andra ord skiljer den sig från en lokal invid denna «plats» genom sitt «meningsbärande» budskap. Denna vid-sidan-om-stående lokal transmittar ingen som helst meningsbärande information till oss. Är den då ingen plats? Jo, självklart! Vårt landskap skulle kunna beskrivas som ett oändligt antal sådana «platser», vilka fyller ut och definierar ett rum. Det säger sig

självt att samtliga dessa oändliga «platser» inte är intressanta att identifiera och analysera ur ett landskapsforskningsperspektiv.

Vi kan alltså konstatera att «platser» är viktiga informationsbärare vid analyser av landskap, men att ingalunda alla «platser» är analyserbara, intressanta eller meningsbärande. Antagligen är en stor majoritet av «platser» historiskt mindre intressanta, då de inte kan förmedla någon som helst information till oss. De intressanta platserna blir de som människor har identifierat såsom intressanta, vilket har skett genom att dessa har namngivits, platsen har fått ett namn, ett *ortnamn* (på danska *stednavn*, på norska *stedsnavn/stadnamn*, på engelska *place name*), som är den vetenskapligt tekniska termen härför, även om **platsnamn* kunde ha känts naturligare. De fall som utkristalliserar sig som forskningsmässiga är de fall där en forskare definierat en punktuell lokal, har avgränsat «platsen», och där har sett en potential att utvinna historisk information från. Det är med andra ord framförallt *homo sellularius*, den arbetande människan eller forskaren, som identifierar «platsen» – en «plats» saknar naturlig existens utanför människors semantiska domvärjo.

Denna diskussion mynnar ut i slutsatsen att vi är i behov av att kunna arbeta med punktuella lokaler inom landskapsforskningen, men att ansätta termen *plats* för dessa skapar problem av skilda slag. För att citera två kolleger, som brottats med detta problem: En rubrik som *Platsens geografi*, *Platsens arkeologi*, *Platsens historia* osv. är visserligen genomsiktig, man avser att lyfta fram meningsbärande punktuella lokaler och analysera dessa geografiskt, arkeologiskt och historiskt, men det är ingalunda alla «platsers» geografi, arkeologi och historia som man ämnar uppmärksamma (jfr ovan), utan endast en liten spillra av alla dessa platser, nämligen sådana som är historiskt meningsbärande. Rubriken *Gudarnas platser* är lite enklare att motivera, då vi här i juxtapositionens förra led har en bestämning, en avsnävring till «plats», nämligen att det är «platser» där gudar ansetts hålla till e.d. som står i fokus, således inte alla «platser».

För att råda bot på denna vetenskapliga inadvartens, vad gäller termbruket, och för att kunna identifiera det man är ute för att identifiera, nämligen inte alla «platser», utan de historiskt meningsbärande «platserna» i landskapet, skulle jag vilja introducera termen *kronotop*, som vetenskaplig term för 'historiskt meningsbärande plats'. Termen går tillbaka på grek. *chronos* (χρόνος) 'tid' och *tópos* (τόπος) 'ort, plats', och introducerades en gång i tiden av den ryske litteraturvetaren Michail Michajlovic Bachtin för att identifiera «platser med minne», där tid och rum smälter samman och där tid materialiseras och historia kommemorerats exv. i monument (Bachtin 1981:7; cf. Brink 2001:81). Med en något – ehuru endast liten – vidgad semantisk betydelse, borde denna term vara ett utmärkt redskap för att just identifiera lokaler i ett rum, som är bärare av en historisk mening.

Jag hävdar således att det vi är ute att identifiera som meningsbärande och forskningsbara (= möjliga att analysera) lokaler i ett rum är *kronotoper*, vilka är en liten delmängd av alla de «platser» som utgör ett rum. Kronotoper är dessutom lokaler i ett rum som vanligtvis getts en geografisk etikett, ett *ortnamn*. Kronotoper är inte synonymt med «alla platser» och plats är (som vetenskaplig term) inte synonym med kronotop. Skillnaden är att i det senare fallet har forskaren identifierat denna plats och häri sett eller givit den ett slags semantiskt innehåll. Jag menar att nyttjandet av denna term ökar stringensen i vår analys.

Vid en analys av olika punktuella eller spatiala företeelser i vårt förkristna landskap i Norden, kan vi finna platser och rum (som alltså inte är platser!) som ägt en eleverad «laddning» i kultiskt-religiöst hänseende, exv. skogen *Tiveden* 'gudarns skog', de två största öarna i Storsjön i Jämtland, *Frösön* och *Norderön* 'gudens Frös ö' och 'gudinnan Njärds ö', sjön *Tissø* på Själlnad 'gudarnas eller gudens Tyrns sjö' och den enigmatiska *Onsjö* i Skåne 'Odens sjö'. En analys av slika lokaler ger vid handen att den sakralitet som investerats i dessa platser kan uppvisa en konstans som är minst sagt remarkabel, om min hypotes kan visas hålla streck. Dessa kronotoper kan ha en kultkontinuitet som kan vara mer än 1000 år, ett påstående som förstås låter mer än lovligt provocerande (Brink 2001:104–7).

KRONOTOPERS GEOGRAFISKA ETIKETTER

The naming and identification of particular topographical features, such as sand dunes, bays and inlets, mountain peaks, etc., settlements and sites is crucial for the establishment and maintenance of their identity. Through an act of naming and through the development of human and mythological associations such places become invested with meaning and significance. Place names are of such vital significance because they act so as to transform the sheerly physical and geographical into something that is historically and socially experienced. The bestowing of names creates shared existential space out of a blank environment [...]. By the process of naming places and things they become captured in social discourses and act as mnemonics for the historical actions of individuals and groups. Without a name culturally significant sites would not exist, but only as a raw void, a natural environment. In a fundamental way names create landscape. An unnamed place on a map is quite literally a blank space.

Ch. Tilley, A phenomenology of landscape (1994) s. 18 f.

Denna långa prolog är en nästan panegyrisk lovsång till ortnamnsforskning, *toponymi*, formulerad av en av förgrundsgestalterna för den postprocessuella arkeologin, Christopher Tilley, i hans betydelsefulla och ofta citerade bok, *A Phenomenology of Landscape* (1994). Detta arbete kan snarast ses som en programförklaring för en «humanistisk», kognitiv, ny typ av landskapsforskning. Som sagt, Tilley's bok har ofta tjänat som teoretisk-metodisk utgångspunkt för det senaste decenniets «nya» landskapsforskning, och så med rätta. Mot denna bakgrund och i ljuset av den programmatiska deklARATIONEN av toponymins basala roll och funktion i denna typ av forskning, är det märkligt och påfallande att namn nästan alltid saknas i företagna «nya» landskapsanalyser. Orsaken härtil är dock uppenbar.

Forskningsfältet toponymi är svårbemästrat och fullt av fallgropar, så även för filologiskt skolade. Arkeologer och geografer väntar sannolikt på att namnforskare skall agera och delta i diskussionen, men detta forskningsfält, *namn-landskap-bebyggelse*, har fått en tämligen undanskymd plats i modern onomastik. Ämnet har under de senaste tre decennierna kommit att intressera sig för andra, mera inomvetenskapliga aspekter. Potentiella forskare inom fältet är försvinnande få. Detta faktum till trots vill jag, på samma sätt som Christopher Tilley, peka på ortnamnens centrala roll i denna «nya» landskapsforskning och hoppas på att unga begåvningar fångas av potentialen med toponymin och skaffar sig nödvändig vetenskaplig utrustning för att utföra analyser av denna art.

Jag skall avslutningsvis lyfta fram två fallstudier, som speglar två aspekter av mentala landskap: *makt* i landskapet och *kult och sakralitet* i landskapet. I båda fallen rör vi oss i ett svenskt landskap för av allt att döma drygt 1000 år sedan.

Det är otvetydigt så att en klar majoritet av våra äldre ortnamn är «naturligt» givna. De har spontant uppkommit genom att terrängföreteelser har getts topografiska benämningar, betes- och slåttermarker och åkrar har namngetts med lämpliga agrartekniska termer och bebyggelser, bygder och folk har namngetts av sina grannar. Några «dopakter» har ytterst sällan ägt rum, dvs. någon har deklarerat att denna lokal skall heta så och så. Hur skulle denne någon få folk att efterleva hans eller hennes vilja? Istället är majoriteten namn spontant framvuxna, accepterade och spridda.

Under speciella omständigheter måste man dock räkna med att något slags «styrning» av namn kan ha skett, ånyo knappast genom dekret eller genom tvång, utan genom att mönster funnits som blivit av «tvingande» natur. Man skulle kunna tala om en mental toponymisk modell, som kommit till användning. En sådan bakgrund kan de namnkomplex ha, som Lars Hellberg först identifierade och som jag senare lyft fram och valt att kalla för centralortskomplex (Hellberg 1979:119–66; Brink 1996:238). Vi finner nämligen i mälardalslandskapen och sipprande söderut till Småland och västerut till Västergötland och norrut längs norrlandskusten vissa

«stereotypa» namnmiljöer, där namn uppträder inom en speciell namnmiljö (Brink 1996:235–81, 1997a:389–437, 1997b:61–84, 1999a:423–38). Dessa lokaler, eller då snarare rum, kan ofta arkeologiskt och kameral-historiskt visas eller antas ha utgjort centralorter eller andra slags maktnoder under äldre tid. Det «normala» centralortskomplexet består av en centralbebyggelse, vanligen innehållande ett namn på *-tuna(r)* eller *-husa(r)* eller ett atypiskt namn, som *Bro*. I närheten påträffas ofta ett *Husaby* liksom vanligtvis ett namn som *Karlaby* eller *Rinkaby*, således uppenbarligen innehållande benämningar på en krigarhird i förleden. Inom namnkomplexet kan sedan uppträda ett eller flera sakralt kultiska namn, på *-hov*, *-vi* eller *-stav*, eller kanske av teofor typ, som *Torsåker*, *Ulleråker*, *Fröslunda*, *Odensvi*. Typiskt är vidare att just i dessa miljöer stöter vi på ett *Smedby* eller ett *Gillberga* (fig. 3).

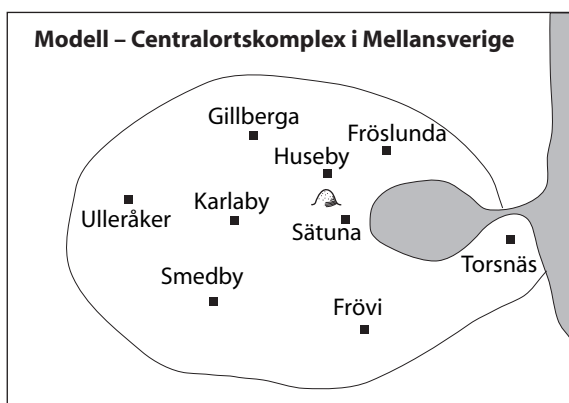

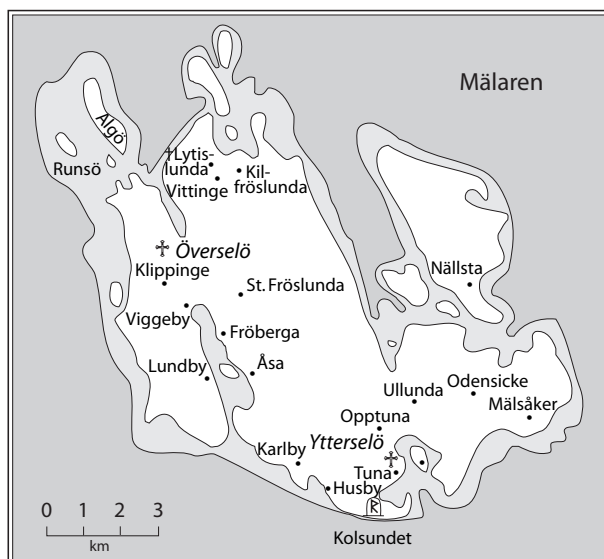
Fig. 3

Eftersom dessa namnmiljöer liknar varandra så mycket, måste man överväga att den tidens namngivande människor haft en «mental modell» klar för sig, inbegripande vilka namn(typer) ett centralortskomplex borde innehålla. Namngivningen har således varit «styrd» i så måtto att vissa namn(typer) uppenbarligen ansetts «naturligare» och kanske nödvändiga att benämna vissa bebyggelser och lokaler med.

För att studera sakrala landskap är Sealön, Mälarens största ö, ett unikt specialfall (fig. 4) (Brink 1999a:427–8, 1999b:44–6). Här finner vi ett «maktcentrum» vid *Tuna* (och *Opptuna*), med grannbyarna *Husby* och *Karleby*. I närheten har vidare Selebo hundares gamla tingsplats legat, †*Kolhøgha*. Spritt runt hela ön finner vi sedan flera teofora ortnamn: *Ullunda* 'guden Ulls lund', *Nälsta* (troligen) 'gudinnan Njårds stav', *Odensicke* 'guden Odens eklund', grannbyarna *Fröberga* och *Fröslunda*, 'gudinnan Fröjas berg' och 'guden Frös lund', samt uppe i den lilla gränden Kil, på öns norra del, *Kilsfröslunda* 'guden Frös lund uppe i Kil' samt ett †*Lytislunda*, ett mycket intressant namn som av allt att döma innehåller en hednisk kultledarbenämning, *lytir*, i förleden. Vi finner således här i princip alla de «högre» gudomar som vi normalt påträffar

i östnordiska teofora ortnamn, *Ull, Njärd, Oden, Frö* och *Fröja*, det är egentligen bara *Tor* som saknas, och allihop samlade på en ö. Det finns skäl att tro att vi här står inför en mental förkristen speciell landskapsuppfattning, där en ö – som ofta har en liminal funktion i landskap – gjorts till ett mikrokosmos, där i princip samtliga gudar haft sina «boningar» eller kultlokaler.

Fig. 4

En aspekt av mentalitet i landskap är alltså att spåra sakralt och kultiskt laddade landskap och objekt, vilka inte direkt kan «läsas» i ett landskap, utan måste uttolkas och rekonstrueras framförallt via namn. Vid en sådan analys kommer man att komma till insikt om att våra förfäder inte såg på landskapet med samma ögon som vi gör, «indoktrinerade» som vi är av över 1000 års kristen kulturs landskapssyn. Ett försök att förstå våra förfäders syn på landskapet, för låt oss säga drygt 1000 år sedan, då vi levde i en skriftlös, icke-kristen kultur, leder till att vi kommer till insikt om att deras landskap utgjorde ett slags historie- eller minnesbok i stor utsträckning, vilket en amerikansk forskare uttryckt som: «Landscape is Memory». Inom en sådan muntlig kultur upplevdes (och upplevs) många företeelser som märkliga när man konfronteras med objekt i landskapet, vilka inte är omedelbart förståeliga eller förklarbara. Här kommer då *myterna* in, vilka är det förklaringsbatteri man har att tillgripa i en muntlig kultur. Via namnen och myterna kan vi således börja tränga in i en värld, som är oss tämligen främmande. Det är nödvändigt att vi även börjar att försöka skriva Nordens mentalitetsförhistoria, vilket är en stor uppfordring, men onekligen ett spännande företag.³

3 Ett försök till att inleda ett sådant vetenskapligt företag är Brink 2005.

REFERENSER

- Bachtin, M. M. 1981 *The Dialogic Imagination*. University of Texas Press, Austin.
- Brink, S. 1996 Political and social structures in early Scandinavia. A settlement-historical Pre-study of the Central Place. *Tor. Journal of Archaeology* 28: 235–81.
- Brink, S. 1997a Political and social structures in early Scandinavia II. Aspects of Space and Territoriality – The Settlement District. *Tor. Journal of Archaeology* 29: 389–437.
- Brink, S. 1997b Västsvenska namnmiljöanalyser. I *Ortnamn i språk och samhälle*. Hyllningskrift till Lars Hellberg, red. av Svante Strandberg, s. 61–84. Nomina Germanica 22. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala.
- Brink, S. 1999a Social order in the early Scandinavian landscape. I *Settlement and landscape*, red. av Ch. Fabech och J. Ringtved, s. 423–438. Jutland Archaeological Society, Århus.
- Brink, S. 1999b Fornskandinavisk religion – förhistoriskt samhälle. En bosättningshistorisk studie av centralorter i Norden. I *Religion och samhälle i det förkristna Norden*, red. av U. Drobin, s. 11–55. Odense Universitetsforslag, Odense.
- Brink, S. 2001 Mythologizing Landscape. Place and Space of Cult and Myth. I *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte*, red. av M. Stausberg, s. 76–112. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, vol. 31. de Gruyter, Berlin & New York.
- Brink, S. 2005 *Verba volant, scripta manent?* Aspects on the early Scandinavian oral society. I *Literacy in medieval and Early Modern Scandinavian culture*, red. av P. Herrman, s. 77–135. *Viking Collection* 16. Odense University Press, Odense.
- Hellberg, L. 1979 Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. I *Kalmar stads historia* 1, red. av I. Hammarström, s. 119–66. Kulturnämnden i Kalmar, Kalmar.
- Nielsen, N. Å. 1976 *Dansk etymologisk ordbog*. *Ordnes historie*, 3 uppl. Gyldendal, København.
- Olson, E. 1916 *De appellativa substantivens bildning i fornsvenska*. Gleerups, Lund.
- Olwig, K. 1996 Recovering the Substantive Nature of Landscape. *Annals of the Association of American Geographers* 86(4): 630–653.
- SAOB 1893 ff. *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*, vol. 1–. Gleerup, Lund.
- Tilley, Ch. 1994 *A phenomenology of landscape*. Berg, Oxford.